

KUR'ÂN'DA İNSANIN YARATILIŞ AŞAMALARI
- TE'VÎLAT EKSENİNDE BİR DEĞERLENDİRME-

M. Sait KAVŞUT

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kelâm Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

“Sizi merhalelerden geçirerek yaratan Allah’ın büyüklüğünü neden kabul etmiyorsunuz!”

(Nuh, 71/13-14)

Özet:

Varlığını anlamlandırma çabası, insanı diğer canlılardan farklı kılan en önemli özelliklerdendir. Bu meyanda cevabı en çok aranan soru ise insan hayatının nasıl başladığıdır. Kur’ân-ı Kerîm bu soruyu, insanın süreç içerisinde yaratılışıyla cevaplandırır. Kur’ân’da geçen yaratılış merhalelerini konu edinen bu teolojik antropoloji çalışmasının temel hedefi; varoluş aşamalarını anlamlandırmak ve her bir aşamayı tercümenin aslına en uygun düşecek şekilde Türkçe’ye aktarmaktır. Bu doğrultuda, dirayet tefsirinin ilk ve tam örneklerinden biri olan *Te’vîlatu’l-Kur’ân* merkezinde konunun tefsir geleneğindeki açılımı ortaya konmaya çalışılmış ve Kur’ân konteksi içerisinde bu aşamaların genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaratılış aşamaları, insan, Te’vîlatu’l-Kur’ân

STAGES OF MAN'S CREATION IN QURAN

-AN EVALUATION IN TE'VÎLAT AXIS-

Abstract:

An attempt to make sense of the existence is the most significant feature that distinguishes man from other living things. In the meantime, the answer which is the most sought, to that question is how the human life start. Quran answers this question, with the creation of man in the process. Which enable the creation of the Quran stages theological anthropology underlying the operation of the target is to make sense of the stages of existence and each stage is to suit the more faithful translation is transfer to Turkish. In this respect, which is first and full example of acumen commentary in the center of Te’vîlatu’l-Qur’an

stands for the tradition of the interpretation of subject aims to reveal studied and a general assessment of these stages was made in the context of Quran.

Key Words: Stages of Creation, human, Te'vîlatu'l-Kur'ân

Giriş:

İnsanın yaratılışı konusu, Kur'ân-ı Kerîm'de iki başlık altında incelenebilir. İlki, insanlığın atası Hz. Adem'in, ikincisi ise diğer insanların yaratılışıdır. Yaratılışın ham maddesi olarak toprak ve zayıf su¹ ekseninde belirginleşen bu farklılık, gerek insanın yeryüzü serüveninin başlangıcı olan Adem kıssasında², gerekse de insanın yaratılışıyla ilgili muhtelif ayetlerde, farklı kavramlarla nazara verilmektedir. Kur'ân metninde; *turâb-tîn ve nutfe* gibi anahtar kelimelerle çerçevesi belirlenen insanın orijini meselesi, yaratılışın maddi keyfiyeti kadar, tekâmülî varoluş sürecine de dikkat çeker. Başka bir deyişle ilahi hitâb, insan söz konusu olduğunda ondan bir varlık olarak değil, süreç olarak “varoluş”undan söz eder. İnsanın yaratılış aşamalarını inceleyen bu makale başlıca iki yöntemle hazırlanmıştır. İlki, nakle dayalı metod olup başta, İslam dünyasının önde gelen teolog/kelâmcılarından Ebu Mansur Mâtürîdî'nin (ö.333/944) *Te'vîlatu'l-Kur'ân*'ı olmak üzere konunun tefsir geleneğindeki açılımını ortaya koymayı hedefler. Ayrıca, herbir aşamanın kavramsal tahlili ile konu üzerinde söz söylemenin genel ilkelerini belirler. İkinci yöntem ile de yaratılış merhalelerindeki temel vurgu anlama ve yorum merkezinde ele alınmaya çalışılmış ve yer yer Organik Kimya ve Embriyoloji gibi Modern Bilimlerin terminolojisinden yararlanılmıştır.³ Yeri gelmişken belirtmemizde yarar var ki, tefsîrî çeviri tekniğini kullanarak tercüme ettiğimiz ayet metinleri ve dolayısıyla yaratılış aşamalarındaki farklı türden kimi tanım ve açıklamalar, tefsir literatüründeki verilerden hareketle kaleme alınmıştır. Bu açıdan makalemiz yaratılış aşamalarının Türkçe meâllerdeki yanlış çevirilerinden özet bir görünüm de sunar. Son olarak, konuyu bütünüyle ihata etme iddiası taşımayan bu çalışmada, bahsi geçen aşamalar, okuyucunun zihninde netleşebilmesi için ilgili Kur'ân pasajlarından birer örnekle sunulmuştur.

I- Hz. Adem'in Yaratılış Evreleri: (İnorganik) Topraktan Eşref-i Mahlûk İnsana

¹ “Biz sizi bayağı (zayıf) bir sudan yaratmadık mı?” Mürselât, 77/20. İnsanın sudan yaratıldığını beyân eden ayetler (Secde, 32/8; Tânk, 86/6) umumiyetle *nutfe* olarak yorumlanmıştır. Bkz. Razî, Fahreddin b. Ömer, *Me'âtilihü'l-Gayb –et-Tefsîru'l-Kebîr-*, Dâr-u İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1420, XXX, 772.

² Kıssanın Mâtürîdî perspektifinden geniş bir değerlendirmesi için bkz. Kavşut, M. Sait, *İnsan: Teolojik Antropoloji, (Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası içinde)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2011, s.218-230.

³ Modern Bilimlerin verilerinden hareketle insanın yaratılışını inceleyen çalışmalar için bkz. El-Bar, M. Ali, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbî Göre İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdülvehhâb Öztürk), T.D.V. Yay., Ankara 1989; Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik*, D.İ.B. Yay., Ankara 1991; Özyazıcı, Alparslan, *Hücreden İnsana*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1979.

Hz. Adem'in topraktan gelerek ilahî nefhâ⁴ ile tamamlanan yaratılış süreci Kur'ân'da zengin bir kavram çeşitliliğine sahiptir. Genel olarak, yaratılış malzemesi olan toprağın farklı devrelerdeki durumunu ifade eden bu kavramların anlam alanlarını doğru tesbit edebilmek, güç olduğu kadar bu hususta son sözü söylemekten de uzaktır. Konunun bir diğer problematik yönü ise *nutfe* ile başlayan ve anne rahminde devam eden gelişim aşamalarının aksine, Hz. Adem'in biyolojik yaratılışının Kur'ân'da belli bir sıra dahilinde sunulmamasıdır. Ancak, gerek konuyla ilgili kavram ağının Kur'ân bütünlüğünde incelenmesinden gerekse de tefsir kitaplarında ana hatlarıyla oluşturulan sıralama⁵ esas alınarak, herbir aşama arasında anlamsal-mantıksal uyum yakalanmaya çalışılmıştır. Mâtürîdî'nin "Hz. Adem'in yaratılışındaki farklı haller"⁶ olarak nitelediği bu evreler, topraktan yaratılma ile başlar.

1- *Turâb* (Toprak)

وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ذَمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ

"Sizi topraktan yaratması O'nun varlığının delillerindedir. Sonrasında ise (çoğalıp yeryüzüne) yayılan insanlar oluverdiniz"⁷

Mâtürîdî, insanın bu ilk maddesinin mahiyeti hakkında, "kendisinden fayda ve menfaât temin edilen temiz toprak" şeklinde genel bir değerlendirmede bulunur.⁸ Yukarıdaki ayette olduğu gibi, topraktan veya çamurdan yaratılmanın anlatıldığı yerlerde Hz. Adem ismi yerine, çoğul zamiri⁹ veya cins ismi olarak insan kelimesi¹⁰ kullanılmaktadır. Mâtürîdî, vahyin bu anlatım tekniğini üç şekilde açıklar: İnsanlığın ortak atası olan Hz. Adem'e nisbetle bu ifadeler kullanılmış olabilir. Yanı sıra, insan varlığının topraktan gelmesi vücudun yaşamak için ihtiyaç duyduğu temel besinlerin topraktan sağlanması ile de açıklanabilir.¹¹ Mâtürîdî son olarak, sıhhatinden pek de emin olmadığı şu kıssayı nakleder: "*İnsanın topraktan yaratılması, Allah'ın nutfe'ye bir miktar toprak katılmasını emrettiği kıssa ile de açıklanabilir. Şöyle ki: Allah yaratacağı insanın nutfesine, öldüğünde medfun edileceği topraktan bir kısmının katılmasını emreder. Böylece de nutfe, mudğa'ya dönüşür. İnsanların toprağa nisbet edilmesi bu açıdan da anlaşılabilir.*"¹²

⁴ "Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için secde ederek yere kapanın." Hicr, 15/29.

⁵ Tefsirlerde Hz. Adem'in biyolojik yaratılış süreci için öngürülen sıralama ana hatları ile şöyledir: *Turâb-tîn-hame-i mesnûn ve salsâl*. Bkz. Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlatu'l-Kur'ân*, (thk. H. İbrahim Kaçar), Mizan Yayınevi, İstanbul 2006, VIII, 24-25; Zemâhşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407, IV, 445; Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arebî, Beyrut 1998, V, 171; Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi-u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I. Baskı, Tahran 1406, XVIII, 61.

⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, VIII, 24; XII, 278.

⁷ Rûm, 30/20. Diğer ayetler için bkz. Tâhâ, 20/55; Hacc, 22/5; Fâtır, 35/11; Mü'min, 40/67; Rahmân, 55/14.

⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, VIII, 25.

⁹ Hacc, 22/5; Fâtır, 35/11; Mü'min, 40/67.

¹⁰ Mü'minûn, 23/12-13.

¹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, XI, 168-169.

¹² Mâtürîdî, *Te'vîlat*, V, 9; XI, 169.

Mâtürîdî'ye göre, Hz. Adem'in topraktan yaratılmasının temsili anlamı ise şöyle düşünülebilir: Hz. Adem'in *yapışkan çamur*, *kara çamur* ve diğer farklı kavramlarla anlatılan yaratılış maddesinin temel özelliği, kendisinden yarar elde edilebilen temiz toprak olmasıdır. İşte bu tertemiz toprağın sağladığı faydalar gibi, Allah Adem'de hayır ve menfaâtlarin tümünü var etmiştir.¹³

2- *Tîn-i Lâzib* (Yapışkan çamur)

فَاسْتَفْتَيْهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا فَجَاءُوا بِمَثَلٍ تَأْخُذُونَ عَنْهُمْ مِّنْ طِينٍ لَا رُبَّ

“Onlara (şunu) sor: Kendilerini yaratmak mı daha zor, yoksa yarattığımız diğer şeyleri mi! Şüphesiz, biz onları yapışkan bir çamurdan yarattık.”¹⁴

Mâtürîdî, ayette çamurun belirgin bir vasfı olarak kullanılan *lâzib* sözcüğünü, klasik tefsirlerde olduğu üzere, *lâzib* (yapışkan) terimiyle açıklar.¹⁵ Mukatil b. Süleyman (ö.150/767) ve el-Ferrâ (ö.207/822) gibi ilk dönem müfessirlerinin bu kavram için tercih ettikleri tanım ise parçaları birbirine şiddetle karışmış/yapışmış olan şeklindedir.¹⁶ İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerde ise çamurun yapışkanlığına ilaveten temizliği üzerinde de durulur.¹⁷

Tefsir literatüründeki bu farklı değerlendirmeleri ortak bir tanımla karşılamak mümkündür. Zira, *lâzib* kelimesi, ilk iki tanımı temel anlamıyla içerirken¹⁸, sonuncusunu ise Kur'ân'daki bağlamı itibariyle zımnen kapsamaktadır. Buradan hareketle denilebilir ki; *tîn-i lâzib*, toprak ve su gibi iki inorganik maddeden gelen muhteviyatı şiddetle birbirine karışmış olan saf ve yapışkan çamuru ifade eder.

3- *Sülâle min Tîn* (Çamurdan süzülen öz)

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِّنْ طِينٍ

“Andolsun, biz insanı, çamurdan süzölmüş bir özden yarattık.”¹⁹

Mâtürîdî, *sülâle min tîn* ifadesini²⁰, en zengin/verimli çamur anlamında açıklar.²¹ Arapça'da *sülâle* terimi, “çekip çıkarılan şey” anlamına geldiği gibi, “kendisinden bir şeyin

¹³ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, VIII, 25.

¹⁴ Sâffât, 37/11. Şu ayetlerde de, belirgin bir vasf kullanılmaksızın insanın çamurdan yaratıldığı bildirilir: En'am, 6/2; A'raf, 7/12; Secde, 32/7; Sâd, 38/71,76.

¹⁵ Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlat*, VIII, 24, XII, 129; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Kahire 2000, VII, 5.

¹⁶ Mukatil b. Süleyman, Ebu'l Hasan el-Belhî, *Tefsîr-u Mukatil b. Süleyman*, (thk. Abdullah Mahmud Şehhâte), Dar-u İhya'it-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1424, III, 603; Kurtûbî, *el-Câmi-u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVI, 69.

¹⁷ Taberî, Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyân an-Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, Kahire 2001, XXIII, 28-29.

¹⁸ Bkz. İbn Manzur, Cemalüddin Ebu'l-Fazl, *Lisanü'l-Arab*, III. Baskı, Beyrut 1993, I, 738; Turâhî, Fahreddîn, *Mucmeu'l-Bahreyn*, (thk. S. Ahmed Huseynî), Tahran 1416, II, 166.

¹⁹ Mü'minûn, 23/12.

²⁰ *Sülâle min tîn* ifadesindeki *tîn* kelimesini, tefsirlerin büyük çoğunluğundan farklı olarak, Hz. Adem ile topraktan sağlanan besinlere gönderme olarak kabul eden iki farklı görüş için bkz. Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Tefsîru's-Semerkandî -Bahru'l-Ulum-*, Daru'l-Fikr, Beyrut t.y., II, 475; Bahranî, S. Haşim Huseynî, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetu'l-Bi'se, Tahran 1416, IV, 16.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, X, 11.

çıkarıldığı” nesneyi de ifade eder.²² Dolayısıyla, yaratılışın bu raddesinde karakteristik bir özelliğe vurgu yapılmaktadır. Ünlü Eş’arî kelamcısı/müfessiri Kadı Beydâvî’nin (ö.685/1286) tanımıyla; “Hz. Adem’in maddi varlığına esas teşkil edecek öz/maya”²³ bu aşamada vücuda getirilir. Çamurdan süzülen bu öz unsur ise canlı organizmasının temeli olan kompleks moleküller olarak düşünülebilir.

4- *Hame-i Mesnûn* (Değişime uğramış kara çamur)

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِّنْ دَمًا مَّسْدُونًا

“Andolsun, biz insanı kuru ve değişime uğramış kara bir çamurdan yarattık.”²⁴

Yaratılış periyodundaki bir diğer aşama Kur’ân’da, *hame-i mesnûn* terimiyle anlatılır. Mâtürîdî bu safhayı, uzun süre beklemekten dolayı çamurun kararması ve değişime uğraması (teğayyur) ile açıklar.²⁵ *Hame*’ kelimesi sözlükte; kokuşmuş, kararmış çamur olarak tanımlanırken; *mesnûn* ise değişmeyi ve şekil verilmeyi ifade eder.²⁶ Ancak, *mesnûn* terimini, çamura form kazandırma gibi morfolojik (biçimsel) bir bakış açısıyla²⁷ değerlendirmemek gerekir. Bu literalist yaklaşımın, yaratılış aşamalarını anlamlandırmada (ve de farklılandırmada) hiçbir katkısının olmayacağı açıktır. Arap Edebiyatının meşhur simalarından İbn Sikkî (ö.244/848) ve Zeccâc (ö.311/923) ile Mâtürîdî’nin tercih ettiği kavramın bir diğer karşılığı olan müteğayyer (değişken)²⁸ ise daha kapsayıcı bir anlam alanına sahiptir. Söz gelimi, kokmak ve siyaha çalmak gibi bu safhayı farklılaştıran değişim öğelerini, çamurdan süzülen özdeki canlılık faaliyetinin işaretleri/sonuçları olarak okumak mümkündür. Nitekim, çağdaş müfessirlerden İbn Âşûr (ö.1394/1973), çamurdaki bu hayat faaliyetine şöyle işaret eder: “*Yetesenneh fi’li, 2.Bakara, 259. ayette*²⁹ geçtiği gibi, uzunca bir müddet bekleyerek değişmeyi ifade eder. Bunların (*hame-i mesnûn-salsâl*) zikredilmesindeki esas gaye ise madde aleminin en üstünü olan hayat sahibi insanı zayıf (önemsiz) bir konumdan yaratan Allah’ın üstün yaratma gücüne dikkat çekmektir. Bununla birlikte *hame-i mesnûn, mahiyet-i hayatın; toprak özü, rutubet ve çürüyüp kokuşma üçgeninde düzenlendiğine de işaret eder...*”³⁰

Çeviride eşdeğerlilik kadar, “anlamayı” sağlama gayesi, bu aşamanın değişime uğramak ile tercüme edilmesinde belirleyici bir etken olmuştur. Zira, hemen hemen meâllerin çoğunda görülen “şekillendirilmiş balçık” tanımı,³¹ anlama merkezli olmadığı gibi, kapsayıcı

²² İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, XI, 339.

²³ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, IV, 83.

²⁴ Hicr, 15/26. Ayrıca, Hicr, 15/28, 33.

²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilat*, VIII, 25.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, I, 61, XIII, 224; Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât-u Elfazi’l-Kur’ân*, Daru’l-Ma’rife, Beyrut t.y., s.245. *Mesnûn*, bilenmiş/kazınmış ve dökülmüş olan anlamında da açıklanır. Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIX, 138.

²⁷ Örnek için bkz. Şimşek, M. Sait, *Yaratılış Olayı*, Beyân Yayınları, İstanbul 1998, s.29.

²⁸ Krş. Mâtürîdî, *Te’vilat*, VIII, 25; Zeccâc, İbrâhîm b. Seriyî, *Meâni’l-Kur’ân ve İrabuhu*, Daru’l-Kitabi’l-Mısri-Daru’l-Kutubi’l-Lübnânî, Kahire-Beyrut 1420, III, 800; Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIX, 138.

²⁹ “...Yiyeyeğine, içeyeğine bak, henüz bozulmamış bile (lem yetesenneh)...”

³⁰ İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, Müesseset-u Tarih, Beyrut 2000, XIII, 34.

³¹ Örnek için bkz. Gölpınarlı, Abdülbaki, *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, İstanbul 1958.

olmaktan da uzaktır. Bütün bu sebeplerden dolayı, *hame-i mesnûn* aşamasını değişime uğramış kara çamur olarak çevirmeyi uygun gördük.

5- *Salsâl* (Kuru çamur)

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ

“(Allah), insanı ateşte pişmiş gibi kuru (olan) bir çamurdan yarattı”³²

Kokmak anlamındaki *salûl* ya da ses vermek manasındaki *salîl* masdarından türeyen *salsâl* sözcüğü, “parçaları birbirine değdiğinde ses çıkaran kuru çamur” şeklinde tanımlanır.³³ Mâturîdî’nin İbn Kuteybe’den (ö.276/889) aktardığı gibi, bu çamurun ateşte pişirilmemiş olması, kavramın anlam sahasını belirleyen bir diğer etkidir.³⁴ Bu bağlamda, kumlu çamur ve Tabîîn müfessirlerinden Mücahid b. Cebr’e (ö.722) atfedilen kokmuş çamur tanımlamaları genel kabul görmüş değildir.³⁵

Ayet metnindeki *fahhâr* kelimesi ise tefsir kitaplarının büyük çoğunluğunda, “ateşte işletilerek kurutulmuş çamur” anlamında açıklanır.³⁶ İ’rab bakımından sıfat konumundaki³⁷ *fahhâr* kelimesiyle çamurun değil, çamurdaki kuruluk/sertliğin betimlendiği dikkatlerden kaçırılmamalıdır. Başka bir deyişle, *salsâl* aşamasında çamurdaki kuruluk/sertlik, ateşte pişirilmiş nesnelere benzetilerek anlatılır.³⁸ Nitekim, bu nüans göz ardı edildiğinde ortaya çıkacak yanlış çeviri, Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan meâle şöyle yansımıştır:

“Allah, insanı pişmiş çamur gibi bir balçıktan yarattı.”³⁹

Salsâl, ateşte pişirilmemiş çamur olduğuna göre; çevirideki yanlışlığın takdiri okuyucunun insafına bırakılmıştır. Daha da ilginç olanı ise konuyla ilgili akademik çalışmalarda dahi, Hz. Adem’in yaratılış malzemesinin ateşte ısıtıldığı gibi sathi değerlendirmelere gidilebilmesidir.⁴⁰ Tüm bu anlatılanlar ışığında, ayete verilmesi gereken doğru anlam ise şöyledir:

“(Allah), insanı ateşte pişmiş gibi kuru (olan) bir çamurdan yarattı.”

Öte yandan, Tunuslu bilgin İbn Âşur’un isabetle kaydettiği gibi, müfessirler, yaratılışın bu merhalesinde pişmiş toprak gibi bir benzetmenin niçin kullanıldığı konusunda aydınlatıcı

³² Rahmân, 55/14. Ayrıca, Hicr, 15/26, 28, 33.

³³ Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIX, 348-349; Molla Huveys Âl-i Gazi, Abdulkadir, *Beyanu’l-Maâni*, Dar-u İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Dimaşk 1382, VI, 58.

³⁴ Mâturîdî, *Te’vîlat*, VIII, 26. Tefsir kitaplarının neredeyse tamamında aktarılan bu bilgi için bkz. Taberî, *Cami’u’l-Beyân*, XXVII, 73; Semerkandî, *Bahru’l-Ulum*, III, 380.

³⁵ Bkz. Tûsî, Muhammed B. Hasan, *et-Tibyân fî Tefsiri’l-Kur’an*, Dar-u İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut t.y., VI, 331; Sebzevârî, Muhyiddîn b. Abdullah, *İrşadu’l-Ezhân ila Tefsiri’l-Kur’an*, Beyrut 1419, s.537.

³⁶ Taberî, *Cami’u’l-Beyân*, XVII, 73; Mâturîdî, *Te’vîlat*, VIII, 26.

³⁷ Dervîşî, Muhyiddîn, *İ’râbu’l-Kur’an ve Beyânuhu*, Daru’l-İrşâd, Dimaşk 1415, IX, 404; Akberî, Ebul Baka, *et-Tibyân fî İ’râbi’l-Kur’an*, Beytu’l-Efkâri’d-Devliyye, Riyad t.y., s.361; Ahmed Abîd vd., *İ’râbu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Daru’l-Munîr - Daru’l-Farabî, Dimaşk 1425, III, 291.

³⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XIII, 34, XXVII, 229; Molla Huveys, *Beyan’ul-Maâni*, VI, 58.

³⁹ Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer, *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2001.

⁴⁰ Bkz. Şimşek, *Yaratılış Olayı*, s.29.

bir açıklama da getirebilmiş değıllerdir.⁴¹ Kavramın karşılığını zahiri anlamı dışında çağrışımları ile inşa etmeye çalışanlardan biri olan İbn Ârabî, sertlik anlamından hareketle *fahhârî*, vücuttaki en sert doku olan kemiklerin özünün oluşumuyla sembolize ederken; İbn Âşûr ise insanın özel ve testi gibi katı bir surette yaratılması olarak yorumlar.⁴² Esasen, pişmiş çamur teması, retoriğı kadar muhtevasıyla da dikkat çeken Rahman suresinde, ilahi kudretin delillerinden biri olarak nazara verilmektedir. İnsanın kupkuru toprak gibi, varlık sahasının çok uzağında ya da canlı hücrenin yaratıldığı *tesviye* aşaması öncesinde kendi içinde varoluşsal olasılıktan tamamen yoksun iken yaratılması, Allah'ın yegâne yaratıcı olduğu esasını göz önüne sermektedir.

6- *Tesviye* (Düzenleme)

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

“Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için secde ederek yere kapanın.”⁴³

Hız. Adem'in topraktan başlayarak devam eden biyolojik yaratılış sürecindeki son aşama, “tesviye”dir. Mâturîdî, ayette geçen *s-v-y* fiilini, fiziksel yaratılışın tamamlanması ile açıklar.⁴⁴ Bu son aşamanın Kur’ân’da, *tasvir* (şekil verme) kelimesinden ziyade, düzenlemek, eşit kılmak, tekmil etmek manalarına⁴⁵ gelen *tesviye* terimiyle anlatılması dikkat çekicidir.⁴⁶ Dolayısıyla, fiziki tesviyenin/tekmilin biçimselci bir anlayışla, “şekil vermeye” indirgenmemesi gerekir ki meâl kitaplarında bu anlam daralmasının örneklerini⁴⁷ bulmak pek zor olmasa gerektir. Beri yandan, *tesviye*, bu anlam içeriğıyle kompleks moleküllerden canlı hücrenin tanzimine de uygun düşer. Ancak, canlı hücrenin ve ondan da doku ve organların mucizevi bir şekilde teşekkül ettirildiğı bu safhanın insana tamamlanma ve nihayet eşrefi mahlûk payesi ile son bulması için öncekilerden tamamen farklı, son bir merhale daha gerekmektedir. Bu da Allah'ın Adem’e ruhumdan üflemesidir. Ayet metninde geçen ilahî nefhâ'nın lafzi anlamıyla, insan eylemlerinden biri olan üfleme şeklinde değerlendirilmemesi gerektiğini kaydeden Mâturîdî, Allah'ın Adem’e ruhumdan üflemesini; onda, kendisini canlı kılacak ruhu yaratması şeklinde açıklar.⁴⁸ Ayette, birinci tekil iyelik ekiyle Allah'a izafe edilen “ruhumdan” ifadesi ise yaratılmışların canlı kalmasını sağlayan benim yarattığım ruhdan

⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVII, 229.

⁴² Krş., İbn Ârabî, Ebu Abdullah Muhyiddin, *Tefsîr-u İbn Ârabî*, Dar-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1422, II, 303; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXVII, 229.

⁴³ Hicr, 15/29. Ayrıca, Secde, 32/9; Sâd, 38/72.

⁴⁴ Mâturîdî, *Te'vîlat*, VIII, 28.

⁴⁵ Mustafâvî, Hasan, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Kitab li't-Tercüme, Tahran 1401, V, 280-281.

⁴⁶ Kur'ân-ı Kerîm bu bağlamda, gökler ve yer ile Hz. Adem'in yaratılışını anlatmak için *tesviye* terimini tercih ederken, diğer insanların yaratılışı içinse *tesviye* ve *tasvir* kelimelerini ortak kullanır. Krş. Secde, 32/9, Nâziat, 79/28; Bakara, 3/6, Teğabûn, 64/3; Kıyame, 75/38.

⁴⁷ Bkz. Bulaç, Ali, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, İstanbul t.y.; Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, T.D.V. Yay., Ankara, 2007.

⁴⁸ Mâturîdî, *Te'vîlat*, VIII, 28, XII, 279.

anlamındadır.⁴⁹ Mâturîdî'ye göre bu durum, Allah'ın hükmü⁵⁰, Allah'ın hududu⁵¹, Allah'ın kulları⁵² ifadelerinde olduğu gibi, varlıkların yaratma yönüyle Allah'a izafe edilmesidir.⁵³ Mâturîdî'nin ilahî nefhâya ilişkin bu yorumu, Mâturîdî düşünürler tarafından da sıklıkla kullanılmıştır.⁵⁴

Hz. Adem'in maddî yaratılış süreci, Kur'ân'da altı aşamada nazara veriliyor ise de bu vetirede, *turâb* (toprak), *sülâle min tîn* (çamurdan süzülen öz) ve *tesviye* (düzenleme) temel aşamalar olarak ön plana çıkmaktadır. Bu üçlü sınıflandırma, insanın *nutfe* ile başlayan, '*alaka* ve *mudğa*'yla farklılaşarak devam eden biyolojik gelişim aşamaları ile de benzerlik gösterir. Nitekim, Mâturîdî de bu benzerliğe dikkat çeker.⁵⁵

II- İnsanın Yaratılış Evreleri

1- *Nutfe* (Dölleyici sperm)

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ عَلَيْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ...

“Andolsun, biz insanı, çamurdan süzölmüş bir özden yarattık. Sonra onu (Adem'in neslini) *nutfe* halinde sağlam bir yere yerleştirdik...”⁵⁶

Mâturîdî'ye göre, ayetin başlangıcında Hz. Adem'in, devamında ise diğer insanların yaratılışı anlatılmaktadır. Nutfe'den *döl suyu/meni* olarak bahseden⁵⁷ Mâturîdî, ayet metninde nutfenin sağlam bir yere konulmasını anlatan “*fî kararîn mekkîn*” ifadesini ise anne rahmine ilaveten “erkeğin sulbu”⁵⁸ olarak da yorumlar. Mâturîdî'nin bu konudaki gerekçesi ise nutfenin bu bölgede yaratılması, dolayısıyla rahme ulaşınca kadar ilkin burada korunuyor olmasıdır.⁵⁹ Bu açıklamaya ek olarak, ayetteki *c-a-l* fiilinin yaratma manasında değil, terimin bir diğer karşılığı olan koymak/yerleştirmek anlamında⁶⁰ kullanıldığını hatırlatmamız gerekir.⁶¹

⁴⁹ Mâturîdî, *Te'vilat*, VIII, 28.

⁵⁰ Mümtehine, 60/10.

⁵¹ Bakara, 2/229.

⁵² İnsan, 76/6.

⁵³ Mâturîdî, *Te'vilat*, VIII, 28, XII, 279.

⁵⁴ Bkz. Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Nesefî*, Beyrut 2005, II, 389.

⁵⁵ Mâturîdî, *Te'vilat*, VIII, 25.

⁵⁶ Mü'minûn, 23/12-13. Diğer ayetler için bkz. Nahl, 16/4; Kehf, 18/37; Hacc, 22/5; Fâtır, 35/11; Yasin, 36/77; Mü'min, 40/67; Necm, 53/46; Kıyame, 75/37; İnsan, 76/2; Abese, 80/19.

⁵⁷ Mâturîdî, *Te'vilat*, IX, 57, 343; X, 12; XII, 20-21.

⁵⁸ Sırt, bel tarafı anlamına gelen bu bölge, tefsir kitaplarında spermin oluştuğu yer olarak tarif edilir. Bkz. Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, Beyrut 1990, I, 163; Taberî, *Cami'u'l-Beyân* XXIV, 293-294.

⁵⁹ Mâturîdî, *Te'vilat*, X, 12.

⁶⁰ Bkz. İbn Manzur, *Lisanül-Arab*, XI, 111.

⁶¹ Ayette peşi sıra sunulan diğer yaratılış aşamalarının *h-l-k* (yaratma) terimiyle anlatılması, bu tesbiti destekler.

Arapça'da; "saf su, bir miktar su"⁶² anlamına gelen nutfе kelimesi, tefsir ıstılahında *meni* (sperm) ile eş anlamda kullanılır.⁶³ Kur'ân-ı Mûbîn'de bu "saf suyun" meniden oluştuğu, onun bir parçası olduğu bildirilmektedir.⁶⁴ Ebû Said el-Hudrî'den (ö.73/693) rivayet edilen bir hadiste de çocuğun meni sıvısının tamamından değil, yalnızca bir kısmından yaratıldığı anlatılır.⁶⁵ Modern Embriyoloji'de ise fertilizasyonun (döllenme) milyonlarca spermatozoid içerisinde yalnızca biri tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.⁶⁶ Bu verilerden hareketle, nutfenin "dölleyici sperm" olarak anlaşılması gerekir ki bu, tercümenin aslına en uygun düşen tanım olacaktır. Burada önem arz eden bir diğer nokta, -çamurdan süzölen özde olduğu gibi-meniden süzölen bu özün, nutfе aşamasının bir devamı olan zigot (döllenmiş hücre) evresiyle⁶⁷ birlikte maddi yaratılışa esas teşkil etmesidir.

2- 'Alaka (Rahme asılmış embriyo)

ذَمَّ خَلْقَنَا النُّطْفَةَ عِلْقَةً ...

"Sonra bu nutfeyi "alaka" hâline getirdik..."⁶⁸

Mâtürîdî, ayette geçen 'alaka'yı kan olarak tanımlar.⁶⁹ Bu aşama, meâl çalışmalarında ortak bir kavramla karşılanabilmiş değildir. Öyle ki, aşılınmış yumurta (zigot) ve embriyo'dan kan pıhtısına varıncaya kadar farklı tanımlamalar 'alaka için yapılagelmiştir.⁷⁰

'Alaka kelimesi sözlükte; asılıp tutulan, bir şeye ilişen ve donuk kan (dem-i câmid) gibi manalara gelir. Suda yaşayan ve tutunduğu canlının kanını emen sülükler de Arap dilinde "dûdet-u 'alak" şeklinde adlandırılır.⁷¹ 'Alaka, tefsir geleneğinde donuk kan ile kavramsallaşmış ise de⁷² terimin daimi anlamından (yapışmak) kesin olarak çıkarılacak sonuç; bu aşamanın, nutfenin rahim cidarına yapışmasıyla gerçekleştiğidir. Döl yatağında gerçekleştiği bilinen aşılınmış yumurta hücrelerinin ve bu hücrenin henüz döl yatağında iken arka arkaya bölünmesiyle oluşan embriyonun⁷³ bu anlamı içermediği ise ortadadır. Şu halde, biyolojik varlığın ilk aşaması olan *nutfе*'yi, sırasıyla; dölleyici sperm, zigot ve embriyo olarak anlamlandırmak; 'alaka'yı ise "rahim duvarına yapışmış embriyo" olarak açıklamak daha doğru olacaktır.

⁶² İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, IX, 335; İsfahânî, *el-Müfredât*, s.496; Turâhî, *Mucmeu'l-bahreyn*, V, 125.

⁶³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, IVII, 144; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, IV, 15; Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y., IVII, 87.

⁶⁴ "O, (insan), dökölen meniden bir nutfе değil miydi?" Kıyame, 75/37. Ayrıca bkz. Necm, 53/45-46.

⁶⁵ Müslim, Ebu Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Cami'us-Sahîh*, Riyad 1419/1998, "Nikah", 133.

⁶⁶ Sadler, Thomas W., *Langman's Medical Embryology*, Williams & Wilkins, Baltimore 2003, s. 3-8.

⁶⁷ Kur'ân, insan organizmasının esasını oluşturan bu döllenmiş hücreye, *Nutfetun emşâç* (katışık/harmanlanmış nutfе) şeklinde işaret eder. Bkz. İnsan, 76/2.

⁶⁸ Mü'minûn, 23/14. Ayrıca, Hacc, 22/5; Mü'min, 40/67; Kıyame, 75/38; Alak, 96/2.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 12.

⁷⁰ Krş., Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*; Bulaç, Ali, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*; Gölpınarlı, Abdölbaki, Kur'ân-ı Kerîm Meâli.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, X, 267; İsfahânî, *el-Müfredât*, s.343.

⁷² Tûsî, *et-Tibyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, VII, 354; Suyutî, Celâleddin Muhammed, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Müessesetu'n-Nur, Beyrut 1416, s.345.

⁷³ Sadler, *Langman's Medical*, s.42.

3- Mudğa (Bir çiğnem et)

أَفَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِنْ مُّضْغٍ عَلَمًا فَكَسَدُوا نَا الْعِظَامَ لِحِمَاتٍ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ
فَتَبَارَكَ اللَّهُ سُنُّ الْخَالِقِينَ

“Alaka’yı da “mudğa” yaptık ve bu “mudğa”yı, üzerini et ile kaplayacağımız kemiklere dönüştürdük. Nihayet onu, başka bir yaratışla inşa ettik. Yaratanların en güzeli olan Allah’ın şanı ne yücedir! (değil mi!)”⁷⁴

Mâturîdî, üçüncü temel aşama olan “mudğa”yı, bir parça et olarak anlamlandırır.⁷⁵ Ağızda çiğnemek anlamındaki *m-d-ğ* kökünden türeyen bu kelime, çiğnenebilecek büyüklükteki et parçasını tanımlar.⁷⁶ “Bir çiğnem et” sözcüğü, Hacc suresinin 5. ayetinin devamındaki, “sonra (insanı) yaratılışı belli belirsiz mudğa’den yarattık.” ifadesinden hareketle; yüz ve diğer organlarının oluşumuyla yaratılışı taaayyün edecek (muhallaka) embriyonun, henüz bir insan şeklini andırmaması (gayr-i muhallaka) sadedinde düşünülebilir. Vücudun doku ve organlarının bu aşamada vücuda getiriliyor olması ise mudğa’yı ‘alaka ve nutfeden farklı kılan temel özelliğidir.⁷⁷

Kemik ve kasların oluşumuyla devam eden yaratılış vetiresinin fiziksel ve ruhi açıdan insana tamamlanma ile son bulması, ayet metninde “Daha sonra da onu, başka bir yaratışla inşa ettik.” şeklinde beyân edilir. Ayetteki ifadenin; ruhun üflenmesi, saçın oluşması, cinsiyetin belirginleşmesi vb. şekillerde açıklandığı belirten Mâturîdî, öncekilerden farklı bu son aşamaya şöyle bir yorum getirir: “Yapılan bu açıklamalar dışında, ayetteki ifade, vücudun uzuv ve organlarının tam ve bir bütün halinde yaratılması olarak yorumlanabilir. Bunun delili ise şudur ki: Ayette, Allah’ın insanı bir halden başka bir hale dönüştürdüğü anlatılmaktadır. Allah’ın insanı eksiksiz bir şekilde tamamladığı bu son durum ise (saç, cinsiyet vb.) organlarla açıklanamaz. Bilakis bu, daha önce insanda eser (taslak) halinde bulunan ‘azâların tam olarak ortaya çıkarılmasını ve terki edilmelerini ifade etmektedir ki bu durum, insan olarak tamamlanıncaya kadar devam eder. Ruhun üflenmesi de saçın oluşumu da bu tamamlama içerisinde gerçekleşir.”⁷⁸

Mâturîdî, gerek Hz. Adem’in gerekse de diğer insanların bir süreç içerisinde yaratılmasındaki hikmeti ise gayelilik prensibi ile açıklar. Bu farklı gelişim aşamaları, insanın bir amaç üzere yaratıldığını ortaya koymaktadır: “Amaç ve kasıt olmaksızın bir hal, başka bir hale dönüştürülmez. Şayet iddia ettiğiniz şekilde yeniden diriliş olmasa, yaratılmanız ve farklı hallere çevrilmeniz abes olur.”⁷⁹

⁷⁴ Mü’minûn, 23/14. Ayrıca, Hacc, 22/5.

⁷⁵ Mâturîdî, *Te’vilat*, X, 12.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisanül-Arab*, VIII, 451; İsfahânî, *el-Müfredât*, s.469; Mustafâvî, *et-Tahkîk fî Kelimâti’l-Kur’ân*, XI, 124.

⁷⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XVII, 144-145.

⁷⁸ Mâturîdî, *Te’vilat*, X, 14.

⁷⁹ Mâturîdî, *Te’vilat*, IX, 343-344.

Farklı evrelerde yaratılış, yeniden dirilişin de en büyük delillerindendir. Zira, bu aşamaların birbirine dönüşmesini gerektirecek maddi bir sebep bulunmamaktadır. Maddi bir sebebe bağlı olmaksızın insanı farklı hallerde yaratan Allah, maddi bir unsur olmadan insanı yaratmaya da kâdirdir.⁸⁰

Sonuç:

Kur'ân, insan hayatının orijini meselesinde, insanın süreç olarak “varoluşu’na dikkat çeker. Farklı aşamalarda gerçekleşen bu varoluş yolculuğu, Hz. Adem için üç temel durakta incelenebilir. Bunlardan ilki, *turâb* (toprak) aşamasıdır ki bu, yaratılışın temel malzemesidir. Sırada ise insan organizmasının mayasını oluşturacak *çamurdan süzülen öz* vardır. Canlı hücrenin, ondan da doku ve organların yaratıldığı *tesviye* ise ayrı bir yaratılış mucizesidir ve bu mucize ilahî nefhâ ile taçlandırılır.

Benzeri bir yaratılış öyküsü diğer insanlar için de gerçekleşmektedir. Biyolojik varlığın ilk aşaması olan *nutfe*, çoğu yerde yetersiz ve kimi zaman da yanlış karşılıklarla çevrilmiştir. Dölleyici sperm, zigot ve embriyo gibi geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu tespit ettiğimiz bu safha, -çamurdan süzülen özde olduğu gibi- biyolojik varlığın esasını oluşturur. ‘*Alaka*’nın “rahim duvarına yapışmış embriyo” olarak açıklanması da bu tashihi tamamlayıcı kılmaktadır. *Mudğa* aşaması ise henüz bir insan şeklini andırmayan ve fakat doku ve organları teşekkül etmeye başlamış embriyo olarak anlaşılabilir. Bu çalışmada, son tahlilde söylenebilecek söz ise Mâtürîdî’ye aittir: “*Yeryüzünün tüm ulemâ ve hakîmleri bir araya gelse dahi, Allah’ın kudret ve iradesi dışında, toprağın ya da nutfenin insana dönüşmesini sağlayacak herhangi bir sebep bulamayacaklardır.*”⁸¹

Kaynakça:

Ahmed Abîd vd., *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Munîr-Dâru'l-Farabî, Dımaşk 1425.

Akberî, Ebu'l-Bekâ, *et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân*, Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, Riyad t.y.

Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2001.

Aydın, Hüseyin, *Yaratılış ve Gayelilik*, D.İ.B. Yay., Ankara 1991.

Bahrânî, S. Haşim Huseynî, *el-Burhân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Müessesetu'l-Bi'se, Tahran 1416.

Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1998.

Bulaç, Ali, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, İstanbul t.y.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, VIII, 25; IX, 344; X, 12-13; XI, 214-215.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vîlat*, IX, 344.

- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh*, (thk. Ahmed Abdulgafûr Atar), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.
- Dervîşî, Muhyiddîn, *İ'râbu'l-Kur'ân ve Beyânuhu*, Dâru'l-İrşâd, Dimaşk 1415.
- El-Bar, M. Ali, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdülvehhâb Öztürk), T.D.V. Yay., Ankara 1989.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, İstanbul 1958.
- İbn Ârabî, Ebu Abdullah Muhyiddin, *Tefsîr-u İbn Ârabî*, (thk. Semir Mustafâ Rebab), Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1422.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, Müesseset-u Tarîh, Beyrut 2000.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Müesseset-u Kurtuba, Kahire 2000.
- İbn Manzur, Cemalüddin Ebu'l-Fazl, *Lisanü'l-Arab*, Dâr-u Sâdır, III. Baskı, Beyrut 1993.
- Karaman, Hayrettin vd., *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, T.D.V. Yay., Ankara, 2007.
- Kavşut, M. Sait, *İnsan: Teolojik Antropoloji*, (Mâturîdî'nin Düşünce Dünyası içinde), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2011.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi-u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, İntişârât-i Nâsır Hüsrev, I. Baskı, Tahran 1406.
- Mâturîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlatu'l-Kur'ân*, (thk. H. İbrahim Kaçar), Mizan Yayınevi, İstanbul 2006.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.
- Molla Huveyş Âl-i Gazi, Abdulkadir, *Beyânu'l-Meâni*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Dimaşk 1382.
- Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan el-Belhî, *Tefsîr-u Mukatil b. Süleyman*, (thk. Abdullah Mahmud Şehhâte), Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1424.
- Mustafâvî, Hasan, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'ân*, Merkezu'l-Kitab li't-Tercüme, Tahran 1401.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccac el-Kuşeyrî, *el-Cami'us-Sahîh*, Riyad 1419/1998.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Tefsîru'n-Nesefî*, Beyrut 2005.
- Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât-u Elfazi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut t.y.
- Razî, Fahreddîn b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb -et-Tefsîru'l-Kebîr-*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1420.

Sadler, Thomas W., *Langman's Medical Embryology*, Williams & Wilkins, Ninth Edition, Baltimore 2003.

Sebzevârî, Muhyiddîn b. Abdullah, *İrşâdu 'l-Ezhân ila Tefsîri 'l-Kur'ân*, Beyrut 1419.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Tefsîru 's-Semerkandî -Bahru 'l-Ulum-*, Dâru'l-Fikr, Beyrut t.y.

Suyutî, Celâleddîn Muhammed, *Tefsîru 'l-Celâleyn*, Müessesetu'n-Nur, Beyrut 1416.

Şimşek, M. Sait, *Yaratılış Olayı*, Beyân Yayınları, İstanbul 1998.

Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmi 'u 'l-Beyân an-Te 'vili Ayi 'l-Kur'ân*, Kahire 2001.

Turâhî, Fahreddîn, *Mucmeu 'l-Bahreyn*, (thk. S. Ahmed Huseynî), Tahran 1416.

Tûsî, Muhammed B. Hasan, *et-Tıbyân fî Tefsîri 'l-Kur'an*, Dâr-u İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut t.y.

Özyazıcı, Alparslan, *Hücreden İnsana*, Yeni Asya Yay., İstanbul 1979.

Zeccâc, İbrâhîm b. Seriyî, *Meânî 'l-Kur'ân ve İrabuhu*, Dâru'l-Kitabi'l-Mısrî-Dâru'l-Kutubi'l-Lübnânî, Kahire-Beyrut 1420.

Zemâhşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1407.